

3. ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱՌՆԻՈՒՄ

Գառնիի պեղումների ընթացքում հայանաբերվել են ղզալի շափով այնպիսի նյութեր, որոնք կապված են այգեգործության և գինեգործության հետ: Այս նյութերը արձանագրական և մատենագրական որոշ տվյալների հետ միասին թույլ են աալիս ընտելագրելու այգեգործության և գինեգործության կարևոր տեղն ու գերը ընակչության զբաղմունքի և տնտեսության մեջ:

Հայանի է, որ այգեգործությունը Հայկական լեռնաշխարհի շատ հովիտների և դարավանգների ընակչության կարևոր և շահութարեր զբաղմունքների թվում եաին աևզը չի գրտվել՝ սկսած հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Այգ է պատճառը, որ այգեգործության և նրա հետ կապված գինեգործության վերարերյալ բազմաթիվ արժեքավոր տվյալներ են ցրված հայերեն մատենագրության մեջ սկսած V դարից մինչև ուշ միջնադարը, ինչպես և հայերեն լիմական արձանագրություններում:

Այգեգործությամբ պարապում էին ոչ միայն գյուղերում, այլև քաղաքներում և նրանց մերձակա ագարակներում: Խաղողի որթի սշաւման համար րարենպառա պայմաններ ունեցող քաղաքները շրջապատված էին խաղողի այգիներով: Ագաթանգեղոսի աւելով Վաղարշապատ քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում III դարի վերջերին փոված էր այգեստանը, որտեղ շենքերի ներքնահարկերում եղել են խաղող ճզմելու րաժանմունքներ՝ «շինությունների հնձաններ» կամ «հնձանահարկեր»:

Ագաթանգեղոսը պատմելով Գայանե, Հոիփսիմե և սյուս կույսերի՝ Արեւիկյան հոռմեական կայսրության սահմաններից Հայաստան գալու մասին շարունակում է. «Յայնմ ժամանակի գային հասանէին յերկիրն Հայոց, յԱյրարատ դաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, դոր և Նորաքաղաքն կոչեն, ի նիսոս թագաւորացն Հայոց: Այնուհետև կկեալ մտանէին ի հնձանայարկս այգեստանւոյն, որ կան շինեալ ի հիւսիսոյ յարևելից կուսէ»¹: (Այն ժամանակ գալիս հասնում են հայոց երկիրը, Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, որը Նորաքաղաք են անվանում, հայոց թագավորների նստավայրը: Այնուհետև ղալիս մտնում են այգեստանի հնձանահարկերը, որ շինված են (քաղտքի) հյուսիս արևելյան կողմում): Դեռևս քրիստոնեություն շընգունած Տրգատ Գ թուզավորի կարգագրությամբ փնտրում են կույսներին և գտնում Վաղարշապատ քաղաքում «ի հնձանս ջինուածոցն»²:

Ագաթանգեղոսի այս վկայությունների մեջ «հնձանայարկի» և «հնձան շինուածոցն» միևնույն իմաստն ունեն և նշանակում են, թե Վաղարշապատ քա-

¹ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1902, էջ 55:

² Նույն տեղում, էջ 90:

ղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում գտնվում է խաղողի այգիներով հարուստ Այգեստանը, որտեղ եղած շինվածքների ներքնահարկերում դետեղված էին հնձանները. «հնձանայտրկ» և «հնձանս շինուածոցն» արտահայտությունները այլ կերպ հասկանալ չի կարելի: Հնձանահարկ ունեցող այս շինվածքները քաղաքի հյուսիս-արևելյան ծայրին դտնվելով՝ քաղաքից դուրս չէին, քանի որ նույն հեղինակի ասելով «սուրբ վկայքն այնոքիկ եկեալ ղօղեալ էին յարքայական կայանին, ի նորին թողաւորանանին ի Վաղարշապատ քաղաքի»¹:

Պիտի ասել որ, հին (անտիկ) ժամանակներում, ինչպես և միջին դարերում, բնակելի, նույնիսկ պալատական շենքերի ներքնահարկերում տնտեսական բաժանմունքների տեղադրված լինելը սովորական և բնական երևույթ է եղել և, ինչպես տեսնում ենք, նման տնտեսական բաժանմունքների թվին պատկանելի են նաև հնձանները: Դրա լավագույն ապացույցը 1957 թ. երևան եկավ նաև Գառնի ամրոցում կատարվող պեղումների շնորհիվ:

Ամրոցի խորքում, հռչակավոր հեթանոսական տաճարից ոչ հեռու, պլուզմաներով հայտնաբերված մոզայիկ հատակով բաղնիքին դրեթե կից, հայտնաբերվել են պալատական կառույցների խմբի մեջ մտնող մի նշանավոր շենքի մնացորդներ, որոնք թեև շատ վատ են պահպանված, սակայն, երևում է, որ պալատական բնակելի շենքի են պատկանելի: Այդ շենքը եղել է երկհարկանի և պահպանվել են միայն նկուղային հարկի պատերի սառորին շարքերը: Այս կառուցվածքը իր շինարարական անխնայակալի առանձնահատկությամբ՝ լամանակակից է մուսլիմ հատակ ունեցող բաղնիքին, որը մոզայիկ պտակներնրով և հնադիտական նյութերով հաստատապես թվագրվում է III դարի վերջերով: Նորահայտ շենքն ունեցել է հետաքրքիր ներքին բաժանումներ, որոնցից մեկը ծառայել է իրրև հնձան: Դա մի փոքրի սենյակ է 2x2,5 մ չափերի, որի հատակը կազմված է կրաշաղախի լիցքից, ողորկ և ոչ ջրաթափանց մակերեսով, պատերը նույնպես ծածկված են եղել սվաղով, որի հետքերը նկատելի են: Հնձանը հարևան սենյակից անջատված է եղել մի ցածրադիր (մոտ 70 սմ բարձրության) պատով, որպեսզի կարելի լիներ խաղողը լցնել այգուղ և ճղմել: Քաղցուն փոքր ինչ թեք մակարդակ ունեցող հատակից հոսելով՝ ցածրադիր պատի տակ անցկացրած կավե փողրակով ծորում էր դեպի հարևան սենյակը և հավաքվում նրա շատ ավելի ցածրադիր հասակին դրվող անոթի մեջ: Այս երկրորդ սենյակը ինչպես և մյուս սենյակները շատ ավելի բնորոշակ են և կարող էին ծառայել իբրև մառան:

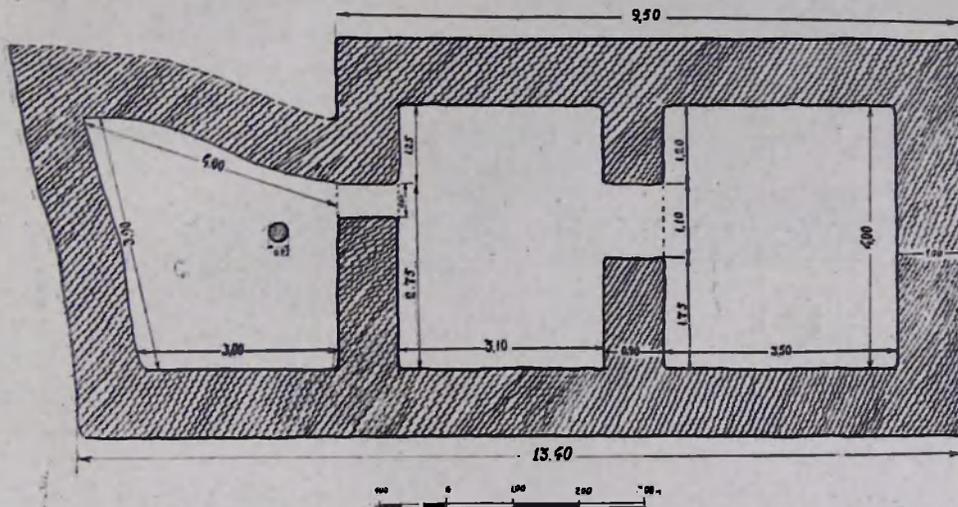
Թե ինչով է ճղմվել խաղողը, դժվար է ասել, քանի որ մեր հնձանի կառուցվածքը թույլ էր տալիս այդ աշխատանքը կատարել ամենապարզ եղանակով՝ ոտքերով խաղողը տրորելով, ինչպես և քարե ճղմիչի միջոցով:

Գառնիի բնակելի պալատական շենքի ներքնահարկում խաղող ճղմելու հնձանի առկայությունը ասես կենդանի սլատները լինի Ազաթանդեղոսի հիշատակած հնձանահարկերի: Միաժամանակ Գառնիում հայտնաբերված հնձանը Հայաստանում հայտնի գարձած հնձանները հնագույն է (III դ.), ուստի կարեոր նշանակություն ունի այս տիպի տնտեսական կառուցվածքները պատկերացնելու և ուսումնասիրելու տեսակետից:

¹ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1902, էջ 88:

Մի խումբ շատ նշանավոր հնձանների սնացորդները բացվել են Զվարթ-
 ոտյում: Այդ հնձանները մի մեծ շենքում տեղադրված միասնական խումբ
 են կազմում և սպասարկել են վանական խոշոր տնտեսության կարիքները:

Գտնիում բացվել են նաև միջնադարյան այլ աիպի հնձաններ, որոնք
 պահպանել են առանձին անառատների Առաջիմ պեղված է ամրոցի մի
 փոքր մասը սիայն, բայց արդեն հայտնաբերվել են տաս հնձանի մնացորդներ,
 յնաչված անաիկ շրջանի շենքի հնձանահարկը: Այս միջնադարյան հնձան-
 ները սովորարար ունենում են նաև քաղցուն հավաքելու և գինին պահելու
 հորեր, բոլորովին նոր տիպի, իսկ սի հնձանի կից պահպանվում էին կարաս-
 ներով մառանի հետքերը:

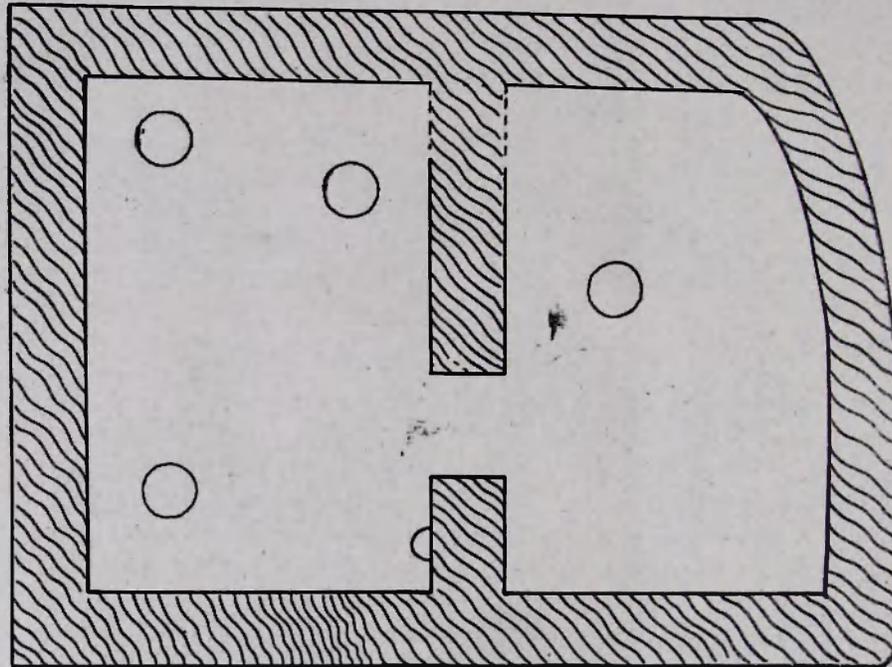

Նկ. 2. Հատակագիծ երեք բաժանմունքով հնձանի

Այս վերջին հնձանը, որը բացվել է 1952 թ., բաղկացած է երեք բաժան-
 մունքից: Առաջինը բուն հնձանն է կրով սվաղված պատերով ու հատակով,
 որն ունի թեք մակարդակ և մի փոսիկ, որտեղ հավաքվում էր քաղցուի տիղ-
 մը: Ճզմվող խաղողի քաղցուն հատակի թեք մակարդակով հոսում էր դեպր
 սենյակի հյուսիս-արեմայան անկյունը և այսպեղից միջնորմի մեջ բացված
 անցքով թափվում երկրորդ բաժնի մեջ: Վերջինս մի փոքրիկ սենյակ է, շատ
 սովիլի ցածրտղի հատակով, որի վրա դրված անոթի մեջ թափվում էր առաջին
 բաժանմունքից պատի մեջ գրված խողովակով հոսող քաղցուն: Այս երկրորդ
 բաժանմունքում, որը միացած է առաջինի հետ ցածրաղի պատով, հավանա-
 րար կարասների մեջ լցվելով պահվում էին և այն մնացորդները (շանջ), որոնք
 առաջանում էին խաղողը ճզմելու և քաղցուն անջատելու ջնորհիվ: Երրորդ
 բաժանմունքում դասավորված էին 5 խոշոր կարասներ և մի կիսակարաս
 (տախտ. VIII), պատրաստի գինին, հավանարար նաև օղին պահելու համար:
 Ուրիմն հնձանի երրորդ բաժանմունքը մառանն էր հանդիսանում (նկ. 2):

Գտնիի և այլ վայրերի հնձանների առավել ընտրող աիպը, սակայն, հա-
 տակի աակ փորված մեծ հորերով հնձանն է: Նման հնձաններից մեկը բաց-
 վել է 1950 թ. ամրոցի կենտրոնական մասում: Դա բաղկացած է երկու սեն-
 յակից կամ բաժանմունքից: Առաջին բաժանմունքը ծառայել է իրրև բուն

հնձան, նրա հատակը սվաղված է կրաշաղախի հաստ շերտով և ունի թեք մակարդակ, որպեսզի խաղողը ճզմելիս քաղցուն հոսի դեպի հատակի ցածրադիր մասում փորված մեծ հորի մեջ, որը նույնպես սվաղված է կրի շերտով: Նույնպիսի սվաղ ունեցել են նաև առաջին սենյակի պատերը: Առաջին սենյակից գուռը աանում է դեպի երկրորդը, որը ծառայել է իրրև մառան: Նրա հյուսիս-արևելյան անկյան մոտ հաաակի տակ ևս փորված է մի մեծ հոր, որի մեջ քաղցուն հավաքվում էր առաջին սենյակից կամ բուն հնձանից հոսելով միջնորմի տակից թողնված կիսախողովակաձև անցքով: Հորի խորությունը 1,9 մ, տրամագիծը լայն մասում 1,4 մ, հատապի մոտ՝ 1.36 մ, բերանի ըացվածքի արամագիծը՝ 0,56 մ. հորի տարողությունն է մոտ 2200 լիտր: Նույնպիսի տարողություն է ունեցել և առաջին մասի հորը, որը սակայն կիսով չափ ավերված է: Երկրորդ պամ իրրև մառան ծառայող սենյակի հատակի տակ, սենյակի հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան անկյունների մոտ փորված են ևս երկու մեծ հորեր, իսկ հարավ-արևելյան անկյան մոտ միջնորմին կից հատակի աակ հորված է մի կարաս: Այսպիսով, այս բաժանմունքի

Նկ. 3. Հաաակագիծ երկու բաժանմունքով և հորերով հնձանի

մառան լինելը կասկածի տեղիք չի տալիս (նկ. 3): Հորերը շարված են անտաշքարերից, բայց լավ սվաղված են հաստ կրաշաղախով, նրանք ունեն կարասի ձև, սակայն շատ լայն հատակ, դեպի վեր նեղանալով ավարտվում են բուրակ բերանով, շաա ավելի խոշոր են, քան կարասները: Հորերի պատերին երկու տեղով տարրեր ըարձրությամբ դուրս են ցցված շարվածքի քարերի ծայրերը, որով ոաքի հենարան է ստեղծվել հորի մեջ իջնելու և դուրս գալու համար:

Հորերի բերանները և շուրթերը նույնպես լավ են սվազված հասա կրաշերտով և ծածկված բազալտից կամ տուֆ քարից շինված բոլորածև, կենտրոնում լայն անցք ունեցող սալերով: Անցքը, որը փակվում էր տուֆ կամ րապատ քարից շինած լայն դիրիկ ունեցող իրցանածև կափարիչով (տախտ. IX), խմորման ժամանակ բացվում էր, որպեսզի դազերը դուրս դան, իսկ խմորումից հետո փակվում: Անցքը ծառայում էր նաև հորից փոքր քանակությամբ դիսի հանելու նպատակին: Գինին ամրոզությունը դատարկելու կամ հորը սարքելու համար վերցվում էր հորի բերանի սալը:

Սրկու բաժանմունքով և յուրաքանչյուր բաժանմունքում մեկական հոր ունեցող երկու հնձան էլ բացվել են ամրոցի պարսպապատի տակ՝ ներսից, անպես, որ հորերը կպել են պատին՝ մեկը արևելյան պարսպապատի երկրորդ աշտարակի մոտ¹, համարյա պատի գլխին, որովհետև պատը կիսով չափ սվազված էր, իսկ մյուս հնձանը դանվում էր հյուսիսային կողմի հինգերորդ աշտարակի ետևում՝ ներսից: Արևելյան երկրորդ աշտարակին կից հնձանի հորերից յուրաքանչյուրն ունի 2,1 մ խորություն, 1,72 մ արամազծով՝ լայն մասում 1,66 մ, հատակի մոտ՝ 0,86 մ շուրթից 40 սմ ցած և 0,60 մ բերանի բացվածք: Հորի տարողությունը կազմում է մոտ 3100—3200 լիար: Հյուսիսային հինգերորդ աշտարակին կից հնձանի հորերից յուրաքանչյուրն ունի 2,1 մ խորություն, 1,25—1,35 մ տրամազծով՝ լայն մասում, և 0,45 մ կազմում է հորի բերանի բացվածքի տրամազծք: Հորերն ունեն մոտ 2000 լիար տարողություն:

Սրկու հնձան դեռևս լրիվ չեն պեղված և նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ բացված է մեկական հոր, ըստ որում, եթե զույգ բաժանմունքներով և զույգ հորերով հնձանները պահպանում են ամրոցի կյանքի առավել ուշ շրջանին, այն է՝ XIV—XVI դարերին, ապա դեռևս լրիվ չպեղված հնձանները հայտնաբերված են ավելի խորը շերտերում. նրանք տեղադրված են X—XIII դարերի շերտում և նրանց վերին մակարդակը 50—60 սմ ավելի խոր է գտնվում մյուս հնձանների մակարդակից: Հնարավոր է, որ այս հնձանները զույգ բաժանմունք և զույգ հորեր չունենան:

Չույգ հոր ունեցող հնձաններում հորերը թեև կառուցվածքով և չափերով իրար նման են, բայց ունեն նաև մի էական տարբերություն՝ եթե երկրորդ բաժանմունքի հորն ունի հարթ հատակ, ապա առաջին բաժանմունքի, այսինքն լուսն հնձանի հորի հատակի կենտրոնում փորված է լինում կիսաշրջանի կամ 1/3 շրջանի տեսք ունեցող փոս, որպեսզի այստեղ հավաքվեր քաղցուի աղմը: Այս հանդամանքը թույլ է տալիս ենթադրելու, թե քաղցուն հավաքվում էր առաջին բաժանմունքի հորի մեջ նստվածք աալուց հետո դեռևս չիմորված, բայց արդեն մարրված, սփռտ վիճակում փոխադրվում էր մյուս հորի և կարասների մեջ, որտեղ չիմորվելով գինի էր դառնում:

Չույգ հորերով կառուցվածքների առկայությունը արևելյան 2-րդ և հյուսիսային 5-րդ աշտարակների մոտ կարող էր առաջացնել այն միտքը, թե հորերը ծառայել են իրրև ջրամբարների ամրոցի պաշարման ժամանակ, սակայն, հնձանների որոշակի մնացորդների առկայությունը այդ կեանքում, ինչպես և

¹ Աշտարակները համարակալվում են հաջորդաբար՝ հաշվելով մուտքից դնպր արևելք և ցիպի արևմուտք, մուտքը պաշտպանում են արևելյան առաջին և հյուսիսային առաջին աշտարակները:

ավելի լավ պահպանված հորերով հնձանների հայտնարերումը Գառնի ամրոցի տարրեր մասերում և պարիսպ շունեցող այլ ընկալվալերում ու վանքերի ընկերում տարակուսանք չեն թողնում, որ ամրոցի հիշյալ երկու աշտարակների մոտ ևս եղել են հնձաններ: Բացի գրանից, այդ երկու հնձանները կառուցվել են ավելի ուշ ժամանակներում (XV—XVI դդ.), երբ ամրոցը ավերված էր և կորցրել էր իր դերը, ուստի և հնձանները իրենց մի մասով տեղավորված էին պարսպապատի վրա: Պարիսպը ներսից բաց անելու նպատակով անհրաժեշտ ևղավ այդ հնձանների պարսպապատի վրա ետուցված հորերը քանգել, որով հնարավոր դարձավ ուսումնասիրել նրանց կառուցվածքը: Նրանք շարված են անտաշ որձաքարից լցված կրաշաղախով և ներսից սվաղած գածի տեսք ունեցող կրաշաղախի հաստ շերտով (տախտ. X): Նման հորերը կարող էին քաղցուն կամ գինին ծծել իրենց պատերի մեջ, սակայն, հին ժամանակներից ի վեր հայտնի է եղել կարասները և հորերը ներսից ձյութով կամ անասունի ճարպով պատելու եղանակը, որի շնորհիվ փակվում էին կարասների կամ հորերի ներքին մակերեսի անցքերը և նրանք հեղուկ համարյա չէին ծծում: Հորերով հնձանների, ինչպես և կարասներով մատանների ընդամենի մնացորդներ հայտնարերվել են նաև Գառնի ամրոցից գուրս գյուղի տարրերը թաղամասերում:

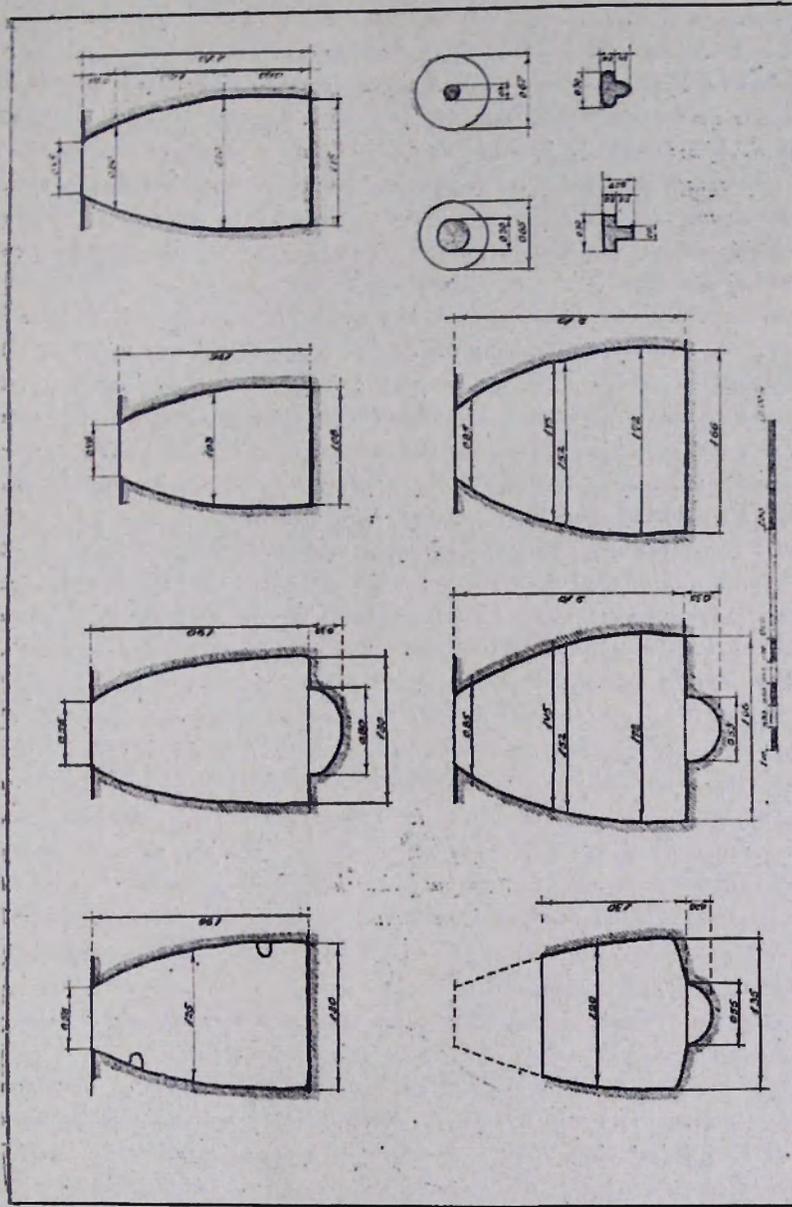
Գյուղի կենտրոնական հրապարակում լավ նկատելի են գետնի մեջ թաղված մի քանի կարասի մնացորդներ, իսկ հյուսիս-արևելյան թաղում 1958 թ. բացվեց մի մասան հինգ խոշոր կարասով (տախտ. XI):

Ի տարրերում թյուն Զվարթնոցի հնձանների, որոնք բոլորը դասավորված են իրար կից՝ միևնույն շինքում և պատկանել են խոշոր տնտեսություն ունեցող վանքին ու սպասարկել նրա պահանջները, Գառնի հնձանները կառուցված են իրարից անջատ, առանձին ընկալիչների ընկարանային կոմպլեքսների մեջ և սպասարկել են նրանց ոչ խոշոր տնտեսության պահանջները:

Հատակի տակ հոր ունեցող հնձանները միայն Գառնիին հատուկ չեն: Նրանք լայն աարածում են ունեցել միջնադարյան Հայաստանում և կառուցվել են քաղաքներում, գյուղաքաղաքներում, վանքերում և այլուր: Նման հնձաններ ու հորեր մեղ հայտնի են Երևանում, Հավուց-թաղում, Երվանդաշատի տերիտորիայում գտնվող միջնադարյան մի եկեղեցու ընկերում, Քանաքեռում, Արուճում (Քալիշ), Զրվեժում, Սաղմոսավանքում և այլ վայրերում:

Գինի պահելու հորերի սովորական լինելը միջին դարերում իր արտահայտությունը գտել է ժամանակի գրականության մեջ: Հովհաննես Գրասխանակերտցին խոսելով այն մասին, որ առաջին Բագրատունիների ժամանակ արարական ծանր լծից ազատված Հայաստանը շինանում և բարգավաճում էր, գրում է ռժակ աշխարհիս Հայաստանեայց յաւուրսն յայնոսիկ այց արարեալ Տեառն, և պատսպարեալ և յաշողեալ ի բոլոր բարութիւնս, ընկեցան իւրաքանչիւր ոք ի ժառանգութիւնս իւրեաց. և սեփհականեալ ղերկիր՝ տնկեցին այդիս և արմատացուցին բուրաստանս ձիթենեաց և պարտիղաց. հերկեցին հերկս արտաքոյ փշոց և կթեցին պտուղս հարիւրաւորս. ղեղան շտեմարանք ցորնոյ ի ժամանակի լրութեան հնձոց. լցան գորք գինւոյ ի կութս այդեստանեայց. և լերինք ղցնծութիւն գգեցան, ղի բագմացն ի նմա արօտականք անգեայք արջառոց և հօտք ոչխարացո¹:

¹ Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի արարեալ, Երուսաղեմ, 1867, էջ 250—251:

Նկ. 4. Փինու Տորեր և Նրանց քարե կախարիչներ (շախարհագրագետ)

(«Իսկ Հայաստան երկիրն նրանց օրոք այցելել էր Տերը և պաշտպանված ու հաջողված բոլոր բարիքների մեջ, բնակվեցին ամեն մեկը իրենց ժողովուրդի մեջ, և սեփականացնելով երկիրը՝ տնկեցին այգիներ և աճեցորին ձիթենիների ու պարտեզների բուրաստաններ. հերկեցին երկիրը ազատելով փշերից և հարյուրապատիկ բերք հավաքեցին. և լցվեցին շտեմարանները հունձն ավարտելու ժամանակ, լցվեցին զինու հորերը այգեկութին և լեռները ցնծություն հազան, որովհետեւ րտզմացան նրանց վրա արածացող անասունների նախիրները և ոչխարների հոսերը»):

Ստեփանոս Օրբելյանը պատմելով Սյունիքում, մասնավորապես Եղեգիս իշխանանիսա դաստակերտում Սաշյան Յուսուֆ ամիրայի զործած ավերածությունների մասին ասում է, թե, երբ Սյունաց Սմբատ իշխանը և իր մերձավորները վճարադարձան իրենց տերույթները, ապա «աեսանէին նոքա քակեալ զարքունական ապարանսն իւրեանց, աւերեալ զեկեղեցիս և անբնտկ անապատացեալ զմեծամեծ՝ աւանսն, և զգեղեցիկ դաստակերտն, ունայնացեալ զամբարս ցորենոյ և խորտակեալ զգուբս գինւոյ»¹:

(«Տեսնում են իրենց արքունական ապարանքները քանդված, և եկեղեցիները ավերված, մեծամեծ ավանները և դեղեցիկ դաստակերտը անրնակ անապատացած, ցորենի ամրարները դատարկված և գինու հորերը խորտակված»):

IX դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում սկսված տնտեսական բարգավաճման՝ երկրագործության, արհեստների և առևտրի զարգացման, հին քաղաքների վերակենդանացման և բալմաթիվ նորերի առաջացման պայմաններում նոր զարկ են ստանում նաև այգեգործությունն ու գինեգործությունը:

Մատենադարկան տվյալները, վիճական արձանագրությունները և հնագիտական ուսումնասիրությունները ցույց են աալիս, որ այգեգործությունն ու գինեգործությունը զգալի դեր են խաղացել ոչ միայն գյուղի, այլև քաղաքի տնտեսության մեջ: Այգիներով և պարտեզներով շրջապատված էին բոլոր այն քաղաքները, որոնք տեղադրված էին դրա համար բարենպաստ կլիմայակտն պայմաններ ունեցող վայրերում: Հռչալ աղբյուրներն ու նյութական մշակույթի հուշարձանները թույլ են տալիս պնդելու, որ այգեգործությունն ու գինեգործությունը միջնադարյան Հայաստանում բարձր մակարդակի հասան ֆեոդալական քաղաքի առաջացման և զարգացման ժամանակաշրջանում՝ IX—XIII դարերում: Գինու վաճառքը սովորական էր ոչ միայն քաղաքներում, այլև դյուզաքաղաքներում, քարավանային ճանապարհների վրա կառուցված պանդոկներում: Քաղաքներում առաջացել էին հատուկ գինետներ, որպիսիների գոյությունը դրսևոր կերպով վկայված է անգամ Վասպուրականի Ոստան փոքրիկ քաղաքում²:

Հայաստանում արտադրվող գինին վաճառվում էր ոչ միայն ներքին շուկայում, այլև արաահանվում էր երկրից դուրս:

Այգեգործության և գինեգործության վարդացումը միջին դարերում և նրանց դերը քաղաքների տնտեսության մեջ կարելի է պատկերացնել Գառնիի օրինակով: Մեծ թվով հնձանների և մառանների առկայությունը Գառնիում ինքնին պերճախոս փաստ է: Մանավանդ մինչ այժմ հայտնի դարձած հնձաններն ու մառանները իրականում եղածների մի շնչին մասն են կազմում: Մա-

¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Ստեփանոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի, Քիֆլիս, 1910, էջ 193:

² Տե՛ս Насыр-и Хосрау, Сафарнаме, Москва—Ленинград, 1933, էջ 38:

տենագրական և արձանագրական տվյալները նույնպես վկայում են թե Գառնի դուղաբաղաբը հատին է եղել իր ազգագործությունը:

Ստեփանոս Օրբելյանը պատմելով Սևանի կղզու վրա սբ. Աստվածածի՛ և Առաքելոց եկեղեցիների կառուցման ավարտի (874 թ.) սասիս թվարկում է նաև այն դյուղերն ու կավածները, որոնք նվիրաբերվեցին այդ եկեղեցիներին, դրանց թվում հիշատակվում է նաև ռալզիս ի Գառնի և յԵրևան և յայլ տեղիս¹:

901 թ. ավարտվում է Սևանա լճի ափին դանվող Մաքենացոց վանքի կառուցումը և Սյունյաց իշխան Գրիգոր Սուփանը վանքին նվիրում է կալվածներ, դրամական հասույթներ ձկնորսարանների կապալից, նաև «հինդ կուսպակ յԱնի, և հինգ այգի յԵրևան և հինգ հարիւր առու այգի ի դուղաբաղաբն Գառնի և երկու այգի յԵղեգիս»²:

«Տանձո լանջի», «Թամդո աակի» և «Խակածորի» այգիները, որոնք զբտնրվում էին Գառնո դարավանդի վրա և ձորերում, հիշատակված են Գառնիի նվիրատվական արձանագրությունների մեջ:

Գառնի դուղաբաղաբն ուներ իր արհեսաագործությունը և շուկան: Այսպես կալվածառորի էին հանվում աեղական արտադրություններ, առարկաներ, դրանց թվում մետաղյա իրեր, ջնարակած և հասարակ խեցեղեն, գյուղատնտեսական մթերքներ՝ նաև դիւնի: Գառնիում կային հարկահաններ (աամյատարներ), որոնք հարկեր էին դանձում արհեսավորներից, ջրաղացատերերից, ինչպես և մաքս՝ գինու վաճառքից: «Կերջինո կոչվում էր «բաժ գինու»:

1291 թ. մի արձանագրության մեջ, որը փորագրվել է Գառնիի հեթանոսական տաճարի մուտքի պարակալի վրա, գեոևս աաճարի կանգուն ժամանակ, Գառնվո տեր Խոշաբ իշխանուհու և նրա որդի Ամիր Զաքարի անունից, ասվում է, թե նրանք վերացրել են Գառնիի բնակչությունից գանձվող ևկան և ոչիւարի հարկերը, ասլա շաբունակում է «վերուցաբ և զգինո բաժն»³:

1 Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 174:

2 Վիմական տարեդիր հայոց, էջ 5: Տես նաև Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 179:

3 Առորն ընդում ենք վերին աստիճանի ուշագրավ այլ արձանագրության ընդգիրք:

Չև: Թվ(ական)

ութևան . . . . . (ևս) Խոշաբ

դուսար Աթա(պակի)ն սրղս

Աթապակ Իվանւր որդո մեծին

Սարգսի և իմ որդին Ամիր Զաքար!

դիր տուար Գառնո մեր սեփական

հայրենեցս որ եղև ժԱ. սպ. շար-

խատ լր եւ ի Ոչխարն Ա. Բալխաակ

և մեր վերուցաբ պայս հարկ աշխ-

արհակալաց կենացն և մեր զաւ(ակ)

ացն արևին: Մեր հոգոյս և մեր

նախնեց հոգոյն համար ազաւեց-

աբ զեզն և դոչխար յամենայն

հարկաց: Վերուցաբ եւ զգինո բաժ

ասպա թէ որ ի մերոց կամ յաւար

հայրենակալաց կամ ի հոգացողաց

խափանել ջաննս զմեր ատնգս անլծ

զկայենի և վարձ սուղալի աոցլ

ճժԸ հայրապետացն կապանաբ

լիցի: Սարդիս զրջս պաղատիմ

վատնողս դանձոյն չիշել մաղթիմ:

Ղաղան իրանի հարկային բարենորոգություններին նախորդող այս կարգի միջոցառումները Հայաստանում և Վրաստանում ինքնին պատմագիտական խոշոր արժեք ունեն, սակայն, գրանք նույնքան վաղտնցուկ էին, որքան Ղաղան իրանի ձեռնարկած միջոցառումները, որոնց նպատակն էր կասեցնել երկրի անտեսական քայքայումը, բարձրացնել բնակչության հարկատվական ունակությունը և վերստին լցնել մոնղոլական պետության գատարկված գանձարանը:

Գառնիում վերացված գինու բաժն էլ շատ շուտով սկսեցին վերստին գանձել: 1315 թ. նորից արձանագրություն են փորագրում գինու վաճառքի հարկը (ճիշտապես տամդա անունով) վերացնելու մասին, բայց այս անգամ իրրև բացառություն, հօգուտ Գառնիի Սունպենց Կոչվող վանքի, որն, ինչպես երևում է արձանագրություններից, խոշոր կալվածներ, մառաններ, ջրաղացներ ուներ և աշխույժ մասնակցություն էր ցուցաբերում այդ գյուղաքաղաքում կատարվող առևարին:

1315 թ. կրող այդ արձանագրության մեջ ասվում է.

«Շնորհին ասաուծոյ ես Յոհաննէս որգի Տիրատրո և ես Վանականւ որգի Յովանիսի Գառնոյ տամդատարքս... վերացաք ՂՍունպենց վանիցս զհասարակաց գինո և զամենայն ցեղ վաճառի ասմդա և զջաղացի մահկանա, որ սբ. Աստուածինս լուսացու լինի...»: (Շնորհիվ աստծո ես Հովհաննես որգի Տիրատրոյի և ես Վանականս որգի Հովհաննեսի՝ Գառնո տամդագարներու վերացրեցինք Սունպենց վանքից առհասարակ գինու և ամեն տեսակ (մթերքների, նյութերի) վաճառքի տամդան և ջաղացի մահկանան շաղացից գանձվող հարկ), որպեսզի այս սուրբ Աստվածածնին (եկեղեցուն) լուսացու լինի»):

Գառնիի պեղումներով հայտնարեւած հնձանների և նույն գյուղաքաղաքի բնակչության այգեգործական ղրաղմունքի վերաբերյալ մատենագրական ու արձանագրական նյութերի ուսումնասիրությամբ ցայտուն կերպով երևան է գալիս այգեգործության և գինեգործության գերն ու նշանակությունը այդ փոքրիկ կենարոնի տնտեսության և կենցաղի մեջ:

Դա իր հերթին օգնում է մեղ պատկերացնելու և լուսարանելու այգեգործության ընած աեգը, խաղողի վերամշակումը, շինեգործությունն ու գինու վաճառքը և գրանց հետ առնչվող սոցիալական երևույթների դեռևս շուտումնասիրված որոշ հարցեր՝ այգեգործության առավել խոշոր կենարոններ հանգիսացող քաղաքների կյանքում: